

Hverdagen under besættelsen

Af Ove Nielsen

Vi havde bilfrie søndage. Der var mangel på benzin. Landet var ramt af oliekrise i 1973. Men det at mangle daglige fornødenheder var jo ikke nyt, det var prøvet før.

På museet sprang ideerne på grund af den aktuelle situation, den ene ide afløste den næste. Det, der er kendetegnet ved et velfungerende team. Den almindelige dansker oplevede rationeringer og varer, der helt forsvandt under 1. og 2. verdenskrig. Medarbejdere, der havde oplevet besættelsestiden, kunne huske og fortælle om mange mangelvarer dengang. Var der undersøgt, skrevet om dette? Ved nærmere eftersyn fandt vi et righoldigt materiale om de politiske og økonomiske forhold under besættelsen men meget få oplysninger om, hvordan befolkningen klarede de daglige problemer. Besættelsestidens kulturhistorie trængte til belysning.

Vi syntes, det var en oplagt opgave for et kulturhistorisk museum. Det måtte jo erkendes, at mange af dem, der havde oplevet besættelsestiden, var ved at forsvinde. På en måde var det i sidste øjeblik at få indsamlet oplysningerne.

Folkeforskning

På Lolland-Falsters Stiftsmuseum havde vi tidligere, med gode erfaringer, inddraget publikum i forskellige indsamlings- og formidlingsammenhæng. Vi kalder det folkeforskning, projekter, hvor vi dels ønsker at få indsamlet viden om konkrete emner, og dels ønsker at inddrage publikum som aktive deltagere i arbejdet med historien. Ofte lader vi på museerne publikum passivt modtage det, vi har fundet ud af.¹ Når det nu drejede sig om besættelsestiden, havde vi mulighed for at få oplysninger fra dem, der på egen krop havde oplevet de daglige hverdagsproblemer.

I 1975 gik vi i gang. Vi indkaldte gennem den lokale presse alle, der havde tid og lyst til at deltage. Mange meldte sig, der var enkeltpersoner, grupper som husmoderforening, aktive seniorspejdere og også nogle, der var for unge til selv at have oplevet tiden. De var bl.a. værdifulde på den måde, at de kunne stille spørgsmål, som for de ældre deltagere var selvfølgel-

der. Gruppen af aktive deltagere voksede ud over lokalområdet, da der blev skrevet om projektet i en artikel i *Samvirke*,² og da DR TV, 26. januar 1976, i udsendelsen »Landet Rundt«, bragte et indslag om vores projekt.

Indsamling og formidling

Det bredte sig som ringe i vandet. Der var ca. 45 deltagere, der arbejdede og deltog i møder på museet. Andre, så vi aldrig, men de var meddelere, skrev beretninger, kom med tips m.m. Vi skønner, at ca. 200 mennesker på en eller anden måde var berørt af projektet.

De deltagere, der deltog i møderne, valgte selv en række undersøgelsesområder. Indsamlingsformerne var spørgeskemaer, interviews, gennemgang af samtidige, skriftlige kilder og endelig valgte nogle at nedskrive det, de kunne erindre fra perioden.

Museets medarbejdere havde så rollerne som inspiratorer og instruktører. På museet sørgede vi for at oprette og indføre de data, deltagerne kom med. En vigtig funktion var også at sørge for udsendelse af arbejdspapirer, for på den måde at holde gryden i kog. Hvordan arbejdet var tilrettelagt og organiseret er beskrevet i *Dansk Tidsskrift for Museumsformidling*.³

Der blev arbejdet to vintre, og stor ildhu blev lagt for dagen. Ialt indkom der 124 beretninger. Nogle havde valgt at omtale et eller to emner fra hverdagen, mens andre havde skrevet mange sider om alle de genvordigheder og lyse sider, de kunne erindre fra perioden. Desværre og mærkeligt nok fik vi ingen dagbøger, der var skrevet under besættelsestiden.

Seddelkartotekerne kom til at indeholde ca. 3000 sedler med oplysninger, der var blevet indsamlet. Endelig fik og lånte projektet fotos fra besættelsestiden, foto, der på en eller anden måde fortalte om dagligdagen. Nogle genstande kom også frem i dagens lys, som f.eks. en kartoffelmelsmaskine, en jakke syet af en melsæk og legetøj fremstillet under krigen.

Vi var fra starten enige om, at den indsamlede viden, skulle munde ud i et eller flere synlige resultater. Det var oplagt at bruge den skriftlige formidling. Deltagerne valgte nogle emner, de ønskede at skrive om, og det blev til en række hefter. Der blev udarbejdet ialt otte hefter med følgende titler: Mørklægning, Fodersituationen og Mejeribrug, to hefter: Erstatningsvarer, Børn, El og gas, to med titlen: Køkkenproblemer og endelig: Ordbog. Hæfterne måtte genoptrykkes, og da disse også var udsolgt, valgte vi på museet at udgive materialet på andre måder.⁴

Vi på museet måtte ryste på hovedet, da en del af deltagerne foreslog, at der skulle laves en udstilling. Det var der slet ikke genstande nok til. Museets magasiner rummede meget få genstande fra besættelsestidens hverdag, og godt nok var der indkommet nogle genstande men langt fra nok til at bære en udstilling. Men deltagerne troede på ideen. Så en energisk gruppe gik i gang, og i løbet af et par måneder, havde de støvsuget venner og bekendtes lofter og kældre, og ufattelig mange genstande kom frem i lyset. Det blev muligt at producere en udstilling. Der var selvfølgelig mange af de elendige erstatningsvarer, der var blevet kasseret, så snart de rigtige kom frem igen. Der var een, der havde gemt et erstatningsdæk, men de mange forskellige former for erstatningsdæk, der blev fremstillet og brugt under besættelsen, ønskede vi flere af. Så fik vi kontakt med en mand, der havde lavet mange erstatningsdæk under besættelsen. Det var en person, der var i stand til at rekonstruere den slags dæk, han som »besættelsescykelmed«, havde lavet. Trods det, at det var rekonstruktioner, var deres fortælleverdi meget stor for publikum.

Hefterne og udstillingen var gode afslutninger på det toårige projekt. Men helt er det ikke stoppet nu. Museet har fået ry for at være det museum, der tager sig af indsamling af viden og genstande fra hverdagen under besættelsen. Derfor dukker der stadig genstande og beretninger op til at belyse denne periode.

Alt er ikke belyst

Men denne del af vores nærmeste fortid er ikke undersøgt til bunds endnu. Der er stadig behov for at indsamle dokumentation fra besættelsestidens hverdag. Vores erfaringer er, at der var iøjnefaldende stor forskel i vilkårene på landet og i byen og fra egn til egn, og så var de forskellige befolkningsgruppers livsbetingelse også markant forskellige.

Det er som sagt få udgivelser, der behandler besættelsestidens kulturhistorie. Siden projektet på Lolland-Falsters Stiftsmuseum løb af stablen, er der kommet flere udgivelser, der belyser hverdagen i krigsårene. Nogle af dem, har benyttet sig af det materiale, der nu ligger på museet i Maribo.⁵

Hvad kunne huskes?

Vores indsamling startede 30 år efter befrielsen, og det giver naturligvis en række usikkerhedsmomenter. En del er glemt, noget er fortrængt, men her var samværet mellem deltagerne været nyttig for hukommelsen.

Mad og drikke er den del, der fylder mest i beretningerne og i det øvrige indsamlede materiale. En af grundene er, at der var en overvægt af kvinder blandt deltagerne, og at bl.a. husmoderforeningen med spørgeskemaer systematisk samlede oplysninger ind om denne del af kvindernes ansvarsområde. Et andet husmoderområde, der fylder meget, er problemerne med påklædningen og de manglende tekstiler i det hele taget. Cyklerne, der blev så nødvendige, huskes også meget tydeligt lige som den manglende tobak og de ildelugtende erstatninger. Der kom også mange bidrag til belysning af den specielle form for humor, der var affødt af situationen.

Hamstring, den sorte børs og andre lyssky forhold spiller en meget tilbagetrukket rolle i de oplysninger, der er kommet ind. Det kan jo nok skyldes, at mange føler sig en smule »skyldige«, og ikke ønsker at trække disse forhold frem.

En beretning

Jeg har valgt at bringe et uddrag af een af de meget store, fyldige beretninger på 2 timer, indtalt af Gerda Kunkel.⁶ G.K. husker og fortæller meget detaljeret om mange daglige forhold under besættelsen. Da krigen brød ud var G.K. 10 1/2 år, og det kan undre, at der huskes så detaljeret, men G.K. havde en alder, hvor omgivelserne opleves meget intenst og eksakt. Da G.K. var den ældste af søskendeflokken har G.K. haft betydelige ansvarsområder og har derfor i en række tilfælde måttet fungere som modrens stedfortræder, hvilket også har givet en betydelig indsigt. Udskriften fra båndene er foretaget så nøjagtigt, som det er muligt, når mundtlig fortælling skal omsættes til skrift. Der er foretaget enkelte redaktionelle ændringer, og overskrifterne på kapitlerne er mine. Beretningen er ikke tidligere offentliggjort.

Børnene fra husvildebarakken i 1943. Jeg (Gerda Kunkel) står yderst til venstre i bageste række. Esther har Ditte på ryggen. Foran står Eva, der til mine forældres store »skam« sagde »Bwadr!«, lige da far trykkede på udløseren. Billedet blev aldrig vist frem. (Privateje)

Det krævede stor opfindsomhed

Da krigen brød ud i 1940, var jeg 10 1/2 år. Jeg husker ikke så meget fra den 9. april, men da vi kom i skole, det var skolen på Kirkepladsen, blev vi kaldt ned i gymnastiksalen. Vores lærerinde græd, og hun fortalte, at nu var landet ikke mere vores. Vi blev alle sendt hjem med besked om at forholde os i ro, indtil vi hørte nærmere.

Der er flere grunde til, at jeg kan huske mange ting fra besættelsestiden. Jeg var den ældste af fem søskende, og min mor ventede en baby til oktober. Jeg skrev dengang dagbøger, som jeg har brugt for at huske den tid. Mine egne børn har siden spurgt mig om mange ting fra hverdagen under besættelsen, og det har jeg fortalt om mange gange.

En stor familie

Min far var arbejdsmand, født i 1890, og han måtte tage det arbejde, der var at få. Han arbejdede i tørvemosen, ved jord- og betonarbejde, og i roemarkerne. Siden hen på krigen var far i OT-lejren i Jylland, der var ikke andet valg, for ellers fik han ingen understøttelse. Jeg ved ikke, hvad OToprindelig betød, men de, der blev sendt derover, kaldte det Organisation Tot.

Min mor, født i 1903, havde ikke fast arbejde, men hun var i tørvemosen, i roemarken og hvor hun ellers kunne hjælpe til, blandt andet hvor der havde været fødsel og fester. Hun var altid på færde.

Vi var fem børn. Jeg blev født i 1929, Ester i 1931, Eva i 1934, Finn i 1937 og Ditte i 1940. Vi børn havde også arbejde. Ester og jeg gik med aviser inden for en radius af ca. fem km. Det var en lang tur, der var 4 daglige aviser og 4 forskellige tidsskrifter. Vi arbejdede også i tørvemosen, roemarken, og så skulle vi passe de mindre søskende.

Vi boede i en husvildebarak, der lå 3 km. fra Næstveds centrum. Der var ialt tolv 2-værelses lejligheder i barakken. Senere hen på krigen blev der sat to familier ind i hver lejlighed. Det var altid børnerige familier. Een familie til stuen og een til soveværelset og så måtte man deles om køkken og entré. Vores familie slap for det, hvorfor ved jeg ikke.

Spise og drikke

Jeg stod for indkøb og madlavningen, når mor ikke var hjemme. Når jeg kom hjem fra skole, lå der en seddel om, hvad der skulle købes ind og

laves. På den måde fik jeg kendskab til rationeringerne og lærte at bruge øjne og ører. Der var en lille have til lejligheden, og den gav et godt tilskud af kartofler og gulerødder til husholdningen i sæsonen. Der var ikke nok til at gemme, vi var jo en stor familie. Frisk og god mælk fik vi ved staldøren hos en bondemand i nærheden.

Om morgenen, inden vi skulle i skole, gik vi altid ud i køkkenet, hvor nogle satte sig på hækassen andre på køkkenbordet. Brændsel var det småt med, derfor var gasblusset tændt om vinteren. Gassen var godt nok rationeret, men en del blev klaret ved, at de brugte gasmønter, blev taget ud af målerapparatets skuffe og brugt igen med nogle fiffige trick. Det var godt nok ulovligt, men ellers havde det set sort ud med varme.

Morgenmaden plejede at være havregryn med mælk, men med rationeringen fik vi, hvad der var. Det kunne være vandgrød med varm mælk, men ofte fik vi rugbrødsterninger med mælk, og hvis der også var sukker, var det dejligt. Sukkermærkerne strakte ikke langt, men vi byttede os til dem med bl. a. sæbemærker, som vi fik mange af, fordi far havde snavset arbejde og vi havde den lille baby. Hvis der ikke var sukker, fik vi sødetabletter, det smagte ikke godt, men vi vænnede os til det.

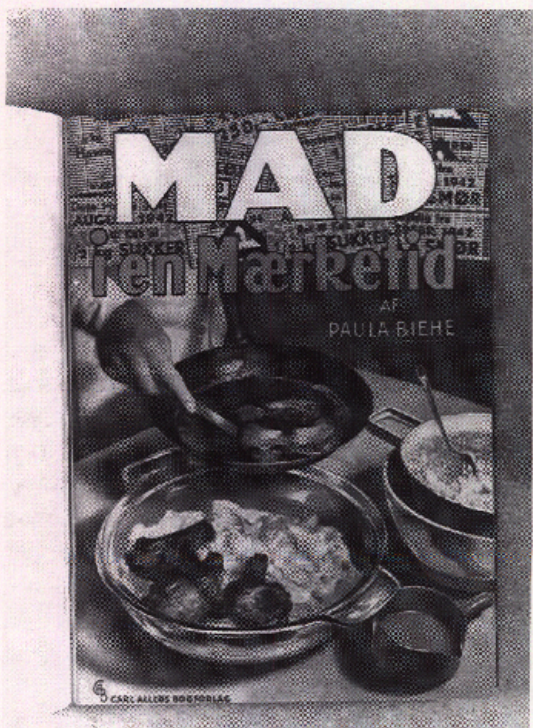
Madpakkerne var et problem for mor, margarine var der ikke noget af, og smørret rakte ikke så langt til så mange madpakker. Som pålæg var der folkeleverpostej, der var fisk i, den smagte ikke særlig godt, så vi var ikke fristet til at smøre et tykt lag på. Der var også gulerodspålæg, som kunne købes i papbægre, det var gult som gulerødder og smagte sødt, og med smør under smagte det ganske dejligt. Æg blev ofte brugt som pålæg, og en lækker ting var brunt sukker, men da det gik ud over sukkermærkerne, var det en stor luksus. Vi lavede vores egen mirabelle- og gulerodsmarmelade, sødet med sakkarin og jævnet med kartoffelmel. Brød kneb det også med, men vi havde en flink brødkusk, så selv om vi kun havde franskbrødsmærker eller hvedemelsmærker, det var det samme, så fik vi rugbrød. Hvordan brødkusken klarede sit mærkeregnskab ved jeg ikke, men han var skyld i, at vi klarede den mange, mange gange. Ikke en stump brød gik til spilde. De største humpler blev lagt i blød og lavet til øllebrød sødet med sakkarin. Det var ikke lige min livret, men med fløde, der havde dannet sig på mælk, der havde stået, kunne det gå an.

Smør kneb det med i slutningen af kvartalet, det blev klaret ved at strække med en almindelig opbagning med *meget* smør, når vi først havde vænnet os til det, kunne vi næsten ikke smage forskel.

Vi var lykkelige, når vi kom hjem fra skole og skulle have »kakao«. »Kakaoen« var højst sandsynlig lavet af maledede kakaoskaller med essens. På bunden af koppen lå et tykt lag melet noget, som smagte kunstigt og slet ikke godt.

Det var luksus at købe franskbrød, for mærkerne blev der i stedet købt hvedemel, som mor bagte hvedekager af. Skivernes tykkelse afhang af, hvor langt vi var henne i kvartalet, i slutningen af et kvartal var skiverne meget tykke, det mattede mere og sparede på pålægget.

At lave aftensmad var noget af et kunstværk, det krævede en dygtig husmor. Kødet fik man på forbrugerkort hos slagteren. De fattigste fik det dårligste kød hos den lokale slagter, og det gik ikke at skifte forretning, for kortene skulle bruges der, hvor de var afstemplet, da forretningens vareforsyning afhang af kundernes antal. Senere fik vi dog en flinkere slagter. Når mor serverede kød var det mest som frikadeller, stegt flæsk eller kogt kød, når der blev lavet suppe. Der blev ofte lavet suppe som kør-

Krigsårene var mangelår. Der var stort behov for kogebøger, der fortalte, hvordan husmoderen kunne lave mad af det, der kunne fås. Det var vigtigt, at »erstattingsmaden« kom til at ligne den »normale« mad. Så blev det mere spiseligt for familien. (Foto: Lolland-Falsters Stiftsmuseum)

velsuppe, grønkålssuppe eller hvidkålssuppe. Kødet blev ikke spist dertil, men en anden dag serveret som varm ret, ellers ville det være fråds.

Men til jul blev der altid serveret rigtig flæskesteg, det var en stor oplevelse at få lov til at spise så meget kød, som vi ville.

Da lillesøster blev født, kunne vi gennem kommunen købe en halv gris, det var en rigdom. Mor lå i barselsseng, og far stod for husholdningen, og han gav kød, så det stod os ud af ørerne, så da mor kom op og så, hvad der var sket, slog hun hænderne sammen i forfærdelse, der var kun et spæklag tilbage af grisen. Af de sørgelige rester blev der i lang tid smeltet fedt af, og lavet finker og fedtegrever.

Frikadellerne, som vi fik, var strakt med mel og rasp. Af et pund kød blev der een frikadelle til hver og to til far, for han havde hårdt arbejde. I stedet for kød blev der lavet mange andre ting, der smagte godt, bl.a. kartoffelfrikadeller, der blev lavet af kartoffelmos rørt op med æg og stegt på panden. Skiver af rå rødbeder, selleri eller kålrabi blev også stegt på panden sammen med løg. Fisk kunne også fås. Kaniner havde vi selv, men appetitten var ikke så stor, når kæledyrene skulle spises, men sulten vandt over følelserne.

For at variere det lidt, fik vi også somme tider stuvede kålrabi eller kålrabi-terninger ristet sammen med stegt flæsk. Kålrabien, ja, den blev rent ud sagt stjålet på markerne, der var jo så mange, og to var nok til vores store familie. Sukkerroer blev også stjålet og bl.a. brugt, når vi syltede rødbeder, de sødede godt og sammen med lidt sødepulver, var det nok. Bag efter smagte sukkerroerne lige som rødbeder, røde var de også blevet.

Andre mærkelige retter

Der var mange andre mærkelige retter, vi fik. Vi fik også noget, vi kaldte perlegrød. Det var hele bygkorn, hvor kun skallerne var taget af, og det blev kogt i mælk. Dagen efter fik vi klatkager, det var resten af perlegrøden, hvor der var rørt et æg i. En anden ting, der smagte godt, var fløjlsgrød, især far var begejstret for fløjlsgrød, så når han skulle have det godt, blev det lavet. Det var ellers noget kosteligt dyrt noget, for der skulle bruges både smør og hvedemel. Kærnemælkssuppe var noget pjasket, fordi den blev jævnet med bygmel. »Rosinerne« til suppen var lavet af rababerstykker, der var kogt i sukker og tørret. Erstatningsrosinerne blev også brugt ved bagning.

Frugtsuppe spiste vi også, det blev jævnet med kartoffelmel og sødet

med sakkarin, der kunne være blommer og æbler i. Sommetider fik vi hvid sagesuppe med rabarberosiner. Sagogrynene var ikke lavet af sago, men af kartoffelmel; det blev tit meget klumpet, og hvis det kogte lidt for længe, løb grynene ud.

De bedste desserter var dem med frisk frugt fra haven. Om sommeren fik vi et par gange jordbær. Vi dyrkede ikke selv jordbær, for der ville være nogen, der tog dem hele tiden, når vi boede i husvildebarakken. Men når far kom hjem med et par bakker jordbær, var der fest. De blev delt, et til dig, og et til dig. Vi fik fløde til, som mor havde skummet af. En anden skøn ting var pandekager. Det fik vi, når den flinke slagter skaffede et halvt pund kla'ret, det var heste- eller oksefedt. Pandekagerne var lavet af bygmel, og da de var stegt i kla'ret, skulle de spises varme, det blev de sandelig også, det var nemt at få spist op. Kold kla'ret satte sig fast i ganen og på tænderne, og det var slet ikke rart, men varme pandekager var en herreret. Syltetøj til kunne vi sagtens få, når vi havde frugt.

Krydderierne var også noget for sig. Det var vist lavet af savsmuld eller pulveriseret bark og stænket med essens. Kanel, karry, ingefær og peber smagte fuldstændig ens, når det havde stået et stykke tid – nemlig af slet ikke noget.

Vi drak mælk, rabarbersaft, blommesaft og andet frugtsaft, der som regel var sødet med sakkarin. Sommetider fik vi hvidtøl, der dengang var sødet med roesirup, der gav en besk smag, men vi drak det alligevel. Man kunne også selv lave øl, man kunne købe nogle pakker med presset humle malt og sådan noget. Det skulle koges. Min far kunne godt lide det, men vi børn kunne ikke. Det lugtede af humle, når det blev kogt og den lugt fik os til at holde os langt væk fra det, selv når det var færdigt.

Så var der kaffe og the, d.v.s. det var hverken kaffe eller the. Det skete, vi selv lavede kaffe. Vi hentede korn, byg, nede på markerne, og det ristede min far på panden. Så havde vi en gammel kaffemølle, sådan en til at dreje med hånden, som havde været min farmors, og den skiftedes vi til at dreje, og så fik vi kaffe ud af det. Til at begynde med kunne vi slet ikke lide det, men efterhånden så syntes vi, det smagte mægtig godt og drak det med stor fornøjelse. Tørrede mælkebøtterødder og cikorie kunne også bruges til kaffe, dem samlede vi og solgte dem. Til the brugte man næsten alt muligt. Vi fik meget hyldethe og kamillethe, og det var jo rigtig the, som vi kendte fra fredstid. Så fik vi noget af tørrede æbler, det kunne købes i forretningerne.

Kaffen kaldte vi for »Fuglekvidder« theen kan jeg ikke huske, hvad vi kaldte, det var noget, der lød som halvvejs kinesisk og halvvejs dansk. Når man var vant til det, så smagte den såmænd også meget godt.

Slik og lækkerier

Så var der det med slik og andre lækkerier. Det var der ikke ret meget af. Hverken voksne eller børn kunne få stillet deres lækkerisult. Der var mange andre ting, der kunne bruges. Vi plyndrede ærtemarker, og vi vidste, hvor der var brombær- og hindbærhegn. Fra valmuemarkerne tog vi valmuefrø, det var birkes, dem spiste vi med ske. Bøgetræets frugter, bog, samlede vi, de kunne bruges til marcipan, så dem kunne vi sælge. Vi prøvede også at lave marcipan af kastanier, det blev fortalt, at det brugte de på chokoladefabrikkerne. Det smagte modbydeligt, meget, meget bittert. Den eneste ting, vi selv kunne lave og som smagte virkelig godt, det var hjemmelavet karamel, men det var en luksus, det var æggesnaps også, der gik jo sukker til det alt sammen.

I forretningerne kunne vi købe bolcher og stænger, men de var lavet af roesirup, der havde en sød men ram bitter smag. Farven var sort. Chokoladestænger, der ikke havde meget med chokolade at gøre, kunne også købes. Nogle hed Mascot. De havde chokoladeovertræk, det var lavet af kakaoskaller med palmin eller sådan noget, for få det til at se glat ud. Inden i var der noget, der mest af alt lignede tygget rugbrød, en rugbrøds-klæg masse æltet med pebermynteolie. Men vi var alligevel glad for sådan en Mascot-stang og købte den, når der var råd til det, den kostede 30 øre. Senere hen på krigen forsvandt overtrækket.

En gang imellem fik vores købmand en sending fra Abrahamsens fabrik. Der var Milano-stænger, træstammer, marcipanbrød og kokusstænger. Hvordan det gik til, ved jeg ikke. Det rygtedes hurtigt blandt os unger, at nu var der Brødrene Abrahamsen stænger, og så stod vi i en lang række uden for forretningen. Men så rationerede købmanden dem, så vi kun kunne købe en hver, havde vi søskende kunne vi få to. Tyggegummi var der ikke, men der var noget, der hed tyggesne. Det var klodser på størrelse med flødekarameletter lavet af paraffin, og de havde forskellig smag, lakrids var sorte, pebermynte de var hvide, citron var gule og frugt lysrøde. Senere forsvandt også parafintyggegummi, men så fandt vi børn ud af, at isbægrene indvendig var beklædt med paraffin, og så løb vi rundt til de forskellige ishandeleres affaldsspande og samlede bægre sammen, skrabede dem fri for paraffin og så tyggede vi det.

Det lugtede forfærdeligt

De voksne manglede også noget af det, der kunne sætte kulør på tilværelsen. Min far dyrkede selv tobak, som så mange andre. Lillebror legede jæger med trægeværet mellem de høje planter og morede sig dejligt. Vi ældre søskende skulle hjælpe med at hænge bladene til tørre, det var et snavset og klistret arbejde, selv om bladene var blevet skyllet. Snoren, de skulle hænges til tørre på, var papirsejlgarn, og den knækkede hurtigt, når saften fra bladene trængte i den. At afribbe dem bag efter var også et kedeligt og snavset arbejde. Når mændene mødtes, blev der altid snakket tobakssovs, noget der kunne købes hos materialisten. De fleste lavede det selv af sveskeblomme, æblesaft, skråsovs og udkrads fra piben, der blev overhældt med et eller andet. Tobaksbladene blev skåret, jo finere jo bedre i et lille skæreapparat. Der blev pralet og prøverøget, udvekslet opskrifter og fremgangsmåde. Nogle lavede også cigarer og cerutter selv. Dog, lige meget hvordan man bar sig ad, så lugtede det forfærdeligt alt sammen. Smagen kan jeg ikke udtale mig om, da jeg ikke røg.

De store drenge rullede selv deres cigaretter, men da de ikke kunne få rigtigt cigaretpapir, brugte de, hvad de kunne få. Der blev bl.a. brugt bassepapir, det man i dag bruger til at pakke franskbrød ind i. Toilet-papir blev brugt ja sågar gazebind. En ting, der var særlig esterspurgt, var de fine, tynde blade fra samlebøger. Der gik mange konfirmations-salmebøger op i røg dengang.

Lerjordssæbe

Vask var et kapitel for sig. Den sæbe, vi kunne få, var der ikke mere end 20-40% fedt i, og det mindene mest af alt om en klump lerjord, det duf-tede lidt, men vi blev da rene af det. Da lillesøster blev født, fik hun som gave et stykke Lux håndsæbe. Det var en hel andagt, når vi gik hen til linnedskabet og tog det frem og skiftedes til at lugte til lillesøsters sæbe.

I begyndelsen af krigen kunne vi somme tider få Sunlight-sæbe. Det blev hævlet og brugt, når der skulle vaskes. Med et spædbarn i huset var sæbe ikke et problem, vi havde sæbemærker nok. Til storvask var der ikke brænde, så der blev fyret med spåner, der af min søster og mig blev hentet på et savværk. Om sommeren brugt vi en trækvogn og om vinteren en slæde, som far havde lavet. Vi kunne transportere to sække spåner. Efter storvasken, når temperaturen var tilpas, var det os børn, der blev badet i

gruekedlen. Ellers foregik det om lørdagen i en zinkbalje med det der lerjordssæbe.

Sæbemærkerne havde vi megen glæde af. Når en finsk båd kom i havnen, kunne vi bytte 10 sæbemærker til en finnedolk.

Til hovedrengøringen blev træværket vasket af i vand med petroleum i. Når far havde olieplettet arbejdstøj, blev det lagt i blød i petroleum, så var det nemmere at få rent. Brun sæbe kunne vi få, og det blev også brugt til at vaske hår i, bagefter blev håret skyllet i eddikevand.

Kærnemælksundertøj

Noget, der også var svært at klare, var vores påklædning, og det krævede stor opfindsomhed af en mor til 5 børn. Elastik fandtes ikke, så underbukserne fik man til at sidde med bændler, der fik en sløjfe. Det kunne være ganske forfærdeligt, hvis man havde været ude i kulden og skulle skynde sig at tisse, og sløjfen gik i hårdknude. Spiraler kunne vi også få, men de kunne nive, hvis de kom ind på det bare skind

Når de store børns strømper var fuldstændig slidt i stykker i foden, blev de til gamachebukser til de små søskende og nye »såler« i vores strømper.

Det var værre med undertøj til de voksne. Det blev fortalt, at man brugte brændenælder, altså fibrene man lavede taver af. Meget af undertøjet stak også så forfærdeligt, at man skulle tro, det var rigtigt. Kærnemælksundertøj var der også noget der hed. Ingen af delene kunne tåle at blive kogt. Vi glemte det engang, og undertøjet kom til at ligne et par klumper oplagt mælk.

Hen på krigen var pigernes påklædning for det meste skibukser, i hvert fald hos os, der kom fra de fattige hjem. Nederdelen kunne ikke holde ret længe, og der var ikke råd til nye. En pige i min klasse havde fine skotsternede nederdele. Hendes far var autoforhandler, så hun fik lavet dem af bilindtræk. Skibukserne blev syet af fars aflagte bukser eller andet gammelt tøj, der blev blot syet elastik i benene. Det blev en hel mode, og de var dejlig varme.

Frakker var meget dyre og kostede også mange mærker, så det kunne der ikke blive til. Så havde vi lumberjackets, en slags vindjakker, der kun var vandtætte, hvis vi havde været så heldige at få fat på en regnfrakke, der dengang var af lærred med gummivrang. Ellers var det gamle jakker, der blev vendt og syet om.

På hovedet havde vi pipalukker. Det var kyser syet sammen af to firkan-
tede stykker. Vi havde nogle fornemme nogen, der var syet af vore egne
kaniners skind, eller af hareskind, hvis far havde skudt en hare.

På fødderne havde vi om sommeren klip-klapper. De så ovenfra ud lige
som sandaler med remme, men bundene var af træ, så det sagde klip-
klap, når man havde dem på. Vi havde også maksimalsko ligesom der
var maksimaltøj. De var ret gode og stærke, så dem havde vi på i skole.
Træsko brugt vi også meget. Vi var stolte, da vi fik nogle fedtlæderstøvler
til om vinteren. Når bunden blev slidt, kunne vi købe nogle træbunde til at
sætte på. Træbundene kunne forstærkes med gamle bildæk eller cykeldæk.
Vi kunne også forstærke med seks-kantede søm, tyskersøm, der blev slået
på de steder, vi sled mest, men der dannedes hurtigt sneklamper under. Vi
brugte også sinker, hesteskolignende beslag til hælene og step-beslag til
forstærkning. Men de kunne godt nok være farlige, for hvis de var slidt i
den ene side, slap sømmet og beslaget svang sig ud som et segl og skar
knysten på den anden fod op.

Hvis vi skulle have sko, der ikke var maksimalsko, man kunne kun få et
par af dem, så købte vi sko af rødspætteskind. Når det var tørvejr var de
meget gode, men ikke i regnvejr, så blev skindene som gele, så tærne røg
uden for. Både strømper og støvler blev et nummer mindre efter hver
»forsålning«, og så blev de overtaget af den næste i børne-flokken.

Jeg kan huske, at jeg fik frost i tærne. Så fik vi at vide af vores bedstemor,
at komøg, i et stykke linned og viklet omkring tærne, var godt. Man
kunne også stikke tærne ned i potten, når man lige havde tisset. Det
mest ulækre var det med komøget, det kunne vi ikke rigtig lide. Et andet
husråd var, at strikkede vanter, der skulle strikkes rigelig store, skulle læg-
ges i potten og så tisse på dem om aftenen. Om morgenen skulle de valkes
rigtig godt igennem, og så vaskes i sæbevand. Jeg prøvede det, og jeg har
aldrig haft så varme og slidstærke vanter som dem, selv når de var våde,
var de varme.

*»Vi lærte at stå i kø dengang«. Det rygtedes hurtigt, når en forretning havde
fået de eftertragtede varer. Betjenten med den hvide kasket var med til at holde
styr på de mange kvinder i køen foran denne tøjbutik i Maribo 1943. (Foto:
Ismale Kristensen. Lolland-Falsters Stiftsmuseum)*

Det bumsede ganske fantastisk. Der blev også brugt korkpropper, men det var også erstatning, for det var ikke andet end pulveriseret kork, der var presset sammen. Det bedste vi kunne få at køre på, det var, hvis vi kunne skaffe et gammelt bildæk, det var næsten som at vinde i lotteriet. Den yderste del af bildækket blev skåret til og presset ned i fælgen. Sådan noget kørte vi meget på, men det gjorde ondt bagi, især hvis man sad bag på bagagebæreren, så skulle man være godt polstret eller have en pude at sidde på. Den slags dæk kørte vi på med vores aviser i meget lang tid.

Legetøj

Det var lykken, da min lillesøster var blevet lidt større, og vi fik de fire hjul fra barnevognen. Hjulene blev brugt til en trækvogn. Far lavede også løbehjul, og en slæde til os.

»Vi var på cykeltur til Ladby, da min slange gik helt i stykker. Så tog jeg noget halm fra en mark, og det cyklede jeg hjem til Næstved på« fortæller P. Knudsen. (Lolland-Falsters Stiftsmuseum)

Legetøj var også mærket af at der var krig. Gummibolde kunne ikke fås mere, men så havde vi nogle massivbolde. De fortalte os, at de var lavet af slagteriaffald og så malet. Det vil jeg gerne tro, for engang malingen var skrabet af sådan en bold, og der trængte fugtighed ind, kom der en hund, og den var helt vild med den, og den spiste den helt.

Vi havde mange andre ting, vi kunne lege med. Dukkerne var med stofkrop, og de tidligere procelæns hoveder var erstattet med blyhoveder, de var meget tunge og malingen var dårlig, så de blev hurtig skrammede. Vi lavede Yo-Yo af knapper, drager og sneskøjter lavede vi selv. Sneskøjterne var et par tilsavede træstykker, tilspidset til et par centimeter for neden. Hvis vi var heldige kunne vi få stålbånd, de blev brugt til at komme omkring pakker hos nogle grossister, de blev slået på neden under. Skøjterne blev bundet fast på støvlerne med almindelig snor, eller hvad vi havde. I de strenge vintre blev de ofte brugt til at løbe til skole på.

Det meste legetøj var noget, der ikke kostede noget, som slangebøsser, flitsbuer og den slags ting. Vi samlede også sølvpapir ind, og det blev der rullet bolde af. Når der var samlet nok, og bolden havde fået den rigtige størrelse, kom vi et fint, glat lag yderst. Til sidst kunne der hækles med garn uden om. En bold kunne også laves af kastanie eller en papirkugle omviklet med mange lag gummibånd fra slidte cykelslanger. De var dog farlige, for sådan en bold var tung og hård og kunne slå noget så forfærdeligt.

Lomme penge

Ellers havde vi børn travlt med genbrugsindsamling. Vi samlede mælkekapsler, der blev lagt i vand, for at det indvendige papir kunne gå af, og resten, staniolen, blev, når der var samlet nok, solgt hos politiet. Det samme skete med sølvpapir, der blev skilt fra bagsiden med paraffin på. Vi indsamlede også jern, flasker og kødben, vi fandt i grøfterne. Vi gemte det på hemmelige skjulesteder til der var nok, så blev depotet solgt til produkthandleren oppe i byen.

Mælkebøtte-, cikorie- og kamille blev solgt på apoteket. Bog og kastanier kunne også sælges, men vi lavede selv noget af dem. Gamle klude var der en god pris på, men dem brugte vi for det meste selv. På et vist tidspunkt kunne folk også få penge for krageben hos produkthandleren, fordi krager en overgang var en plage for andet fuglevildt. Far gik på kragejagt og vi solgte benene. På den måde skaffede vi børn os lomme penge, avispenge gik mest til tøj og andre nødvendige ting.

Jeg var somme tider barnepige om aftenen, men jeg var ikke bange for at gå hjem, selv om der var mørklægning. Man havde faktisk tillid til alle, man mødte, der var lige som en stille overenskomst alle imellem, at i disse tider skulle man opføre sig ordentlig. Engang jeg var bange, mødte jeg en mand, og så spurgte jeg: »Undskyld, må jeg følges med Dem?«. Det gjorde man bare.

Befrielsen

Derhjemme havde vi en lille, bitte radio af bakelit, og på den hørte min far hver dag den danske sender fra England. Vi sad også og hørte den dag, da befrielsen kom, og vi troede ikke rigtig på det, vi sad bare bomstille, da kunne vi virkelig være stille, vi var ellers altid irriterede over, at vi skulle være stille, når far hørte udsendelsen. Så blev det gentaget, men alligevel larmede vi ikke op. Det var for meget til, at vi kunne tro på det. Først da folk begyndte at larme rundt uden for, så vågnede vi, og for ud til de andre.

Du er også historie

Ovenstående beretning er, som omtalt, een blandt de 124 beretninger, der blev skrevet og afleveret til museet. Gerda Kunkel fortæller, at børnene ofte opfordrede hende til at fortælle om oplevelserne i de fem besættelsesår. På et tidspunkt valgte Gerda Kunkel at indtale sin beretning på to kassettebånd, som børnene så havde, kunne lytte til og gemme.

Hvorfor ønskede børnene at høre om forældrenes vilkår under besættelsen? Det er der nok mange grunde til, blandt andet er den nærmeste historie vigtig for os alle. Dermed oplever vi, at vi selv er historie, led i et langt forløb, og vi oplever, at historie ikke er historier, men at vi selv er del af den, og selv er med til at forme den. Hverdagen under besættelsen fortæller om de helt konkrete, hverdagsagtige tildragelser, som børnene kunne forstå og genkende i sig selv, og det kan bidrage til en øget erkendelse af sin egen nutidige situation.

Deltagerne i projektet: Hverdagen under besættelsen, har været aktive historieskrivere, de har været med til at genfinde noget af den tabte hukommelse, og de har også været med til at udbygge det fælles erindringsstof. Der er givet et vigtigt bidrag til vores historie.

Samarbejdet mellem professionelle og amatører føler jeg er lykkedes. På Lolland-Falsters Stiftsmuseum har vi arbejdet med tilsvarende projek-

ter med at indsamle og formidle historisk materiale. Andre steder i landet er der også arbejdet på lignende måder, og vi må håbe, at der fremover på arkiver, i lokalsamlinger og på museer vil være muligheder for at demokratisere arbejdet med historien.

Noter

1. Else-Marie Boyhus: Folkelig historie og professionalisme. Fortid og Nutid. Bind XXVIII, hefte 2. 1979.
2. Invitation til forskeren i os alle. Samvirke nr. 10. 1976.
3. Ove H. Nielsen: Folkeforskning? Studiekreds? Formidlingsprojekt? Dansk Tidsskrift for Museumsformidling nr. 4. 1979.
4. Hverdagen under besættelsen. Red. Ove H. Nielsen. Museum Maribo 1985.
Hverdagen under besættelsen. slangordbog. Red. Karen Søndergård. Museum Maribo. 1985.
Hverdagen under besættelsen. Dias-serie. 37 dias og teksthæfte. Ove H. Nielsen. Museum Maribo. 1987.
5. Erik Kjersgaard: Lysene slukkes og Freden forberedes. Politikens Forlag. 1980.
Lars Møller: Da vi var besat. Københavns Bogforlag. 1990.
Hverdagen i Nordjylland under besættelsen. Bangsbomuseet. Frederikshavn. 1985.
6. Hverdagen under besættelsen. Beretning nr. 53. Gerda Kunkel. Indtalt på kassettebånd, varighed 2 timer. Lolland-Falsters Stiftsmuseum.

